

Böyük vətənpərvər

Azərbaycanın ictimai fikir tarixində mühüm xidmətləri olan görkəmli ədəbiyyatşünas alim, yazıçı-publisist və tərcüməçi Firidun bəy Köçərliyə anadan olmasından 160 il ötür. Bu böyük nəzəriyyəçi Azərbaycan ədəbiyyatının tarixi inkişaf yoluna dair bu gün də mötəbər mənbə kimi dəyərini qoruyan əsərlər yaratmış, çoxcəhətli zəngin fəaliyyəti ilə ictimai fikrin yüksəlişinə töhfələr vermişdir.

2013-cü ildə anadan olmasının 150-ci ildönümü tamamlanarkən Azərbaycan Respublikası Prezidentinin "Firidun bəy Köçərliyə 150 illik yubileyi haqqında" müvafiq sərəncamında haqlı olaraq görkəmli ziyalının maarifçilik fəaliyyətinə də xüsusi diqqət yönəlmiş, ölkəmizdə təhsil sisteminin milli əsaslar üzərində qurulması prosesində onun xidmətləri, apardığı işlərin böyük əhəmiyyəti xüsusi vurğulanmışdır.

Firidun bəy Köçərli Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığı tarixində böyük bir mərhələnin yaradıcısıdır. O, Azərbaycanda realizmin ilk böyük nəzəriyyəçisi sayılan M.F.Axundzadənin başladığı işi geniş miqyasda davam etdirmiş, getdikcə əhatəsi genişlənən, təsiri güclənən mətbuatdan, nəşriyyatların imkanlarından faydalanaraq fədakar bir vətənpərvər kimi xalqın, cəmiyyətin inkişafına səy göstərmişdir. O, ədəbiyyatı zamanın aynası gözündə görür və dövrün şairlərindən, yazıçı və dramaturqlardan öz əsərlərində reallıqları ayna kimi əks etdirmələrini gözləyirdi.

Mənalı ömür tarixi

Aradan ötən 160 il bütün həyatını faydalı məqsədlərə, xalqın maariflənməsinə, elm-təhsil işinin daha geniş çevrədə yayılmasına, insanların dünyagörüşünün inkişafına həsr etmiş böyük bir şəxsiyyətin mənalı ömür tarixidir.

Firidun bəy Əhməd ağa oğlu Köçərli 1863-cü ildə Şuşa şəhərində anadan olmuş, uşaqlıq illərini bu şəhərdə keçirmişdir. 1872-ci ildə Mirzə Kərim Münşizadənin məktəbinə daxil olub fars dilini öyrənmişdir. 1875-ci ildə atası onu Şuşadakı rus məktəbinə qoyur. Burada rus dilini öyrənir, rus və dünya ədəbiyyatı nümunələri ilə tanış olmağa başlayır. 1879-cu ildə isə Qori Müəllimlər Seminariyasının tatar şöbəsinə daxil olur.

Seminariyada aldığı təhsil, əhatə olunduğu mühit onun fərdi inkişafında, dünyagörüşünün formalaşmasında çox mühüm rol oynayır. O, müxtəlif elmlərlə tanış olur, dünya ədəbiyyatı nümunələrinin mütaliəsinə xüsusilə geniş vaxt ayırır, eyni zamanda pedaqogikaya həvəs göstərir. 1885-ci ildə seminariya təhsilini başa vuran Firidunu İrəvan gimnaziyasına Azərbaycan dili və şəriət müəllimi vəzifəsinə təyin edirlər. Qısa müddət ərzində o, müəllimlik fəaliyyətində böyük uğurlar qazanır. Müxtəlif mükafatlara layiq görülür və rütbələr alır.

İrəvan gimnaziyasında o, elmi-publisistik fəaliyyəti ilə də ciddi şəkildə məşğul olur. Maarif məsələlərinə dair məqalələr yazır, A.Zöhrabzadə ilə birlikdə "Təlimilisanı-türki" adlı dəsrlik hazırlayır. Hətta fəlsəfəyə dair əsərlər də qələmə alır. 1891-ci ildə "Təlimati-Sokrat" adlı fəlsəfi əsərini Bağçasaraydakı "Tərcüman" mətbəəsində nəşr etdirir. O, bədii tərcümə ilə də ardıcıl şəkildə məşğul olur, rus ədəbiyyatı klassiklərindən - Puşkindən, Lermontovdan, Tolstoydan, Koltsovdan tərcümələr edir, tənqidi məqalələr yazır. "Vətən dili" dəsrliyinin müəllifi A.O.Çernyayevskinin 1894-cü ildə Firidun bəy Köçərliyə göndərdiyi məktub onun tərcümə mətnlərinin nə qədər yüksək bədii keyfiyyətə malik olduğunu göstərir.

İrəvan gimnaziyasında çalışdığı illərdə o, teatr fəaliyyətinə böyük maraq göstərir. 1886-cı ildə kiçik səhnəciklərdən ibarət ilk teatr tamaşasına quruluşlar verir. 1890-cı ildə isə İrəvanda "Müsyö Jordan və dərviş Məstəli şah" komediyasını tamaşaya qoyur.

Böyük müəllim və ədəbiyyatşünas

İrəvan gimnaziyasındakı 10 illik fəaliyyətindən sonra 1895-ci ildə Firidun bəy Köçərli Qori Müəllimlər Seminariyasının tatar şöbəsinin Azərbaycan dili və şəriət müəllimi vəzifəsinə təyin edilir. Burada müəllimliklə yanaşı, tənqid və ədəbiyyatşünaslıq fəaliyyətini də davam etdirir. Dövrünün məşhur "Kavkaz", "Zakavkaziya", "Kaspi" qəzetlərində təhsil və maarif,

təlim-tərbiyə, əlifba, dərsliklər mövzusunda məqalələri çap olunur. Məsələn, 1898-ci ildə çap olunmuş "Ərəb əlifbası və onun nöqsanları" adlı silsilə məqaləsində onun Mirzə Fətəli Axundzadənin əlifba haqqındakı fikirlərinin davamçısı kimi çıxış etdiyini görürük. 1902-ci ildə isə F.Köçərli Məhəmməd ağa Şahtaxtının yeni əlifba layihəsi haqqında öz tənqidi mülahizəsini çap etdirir.

Bu illərdə o, Azərbaycan ədəbiyyatının tənqidi ilə də ciddi şəkildə məşğul olur. 1895-ci ildə "Tatar komediyaları", 1903-cü ildə "Azərbaycan şairi Vaqifin həyatına dair", 1904-cü ildə "Ədəbiyyatımıza dair məktub" adlı məqalələrini qələmə alır. M.F.Axundzadənin məşhur "Aldanmış kəvakib" povestini rus dilinə çevirir və "Kavkazskiy vestnik" jurnalının 1901-ci ilin may nömrəsində dərc etdirir. 1903-cü ildə "Azərbaycan tatarlarının ədəbiyyatı" adlı ayrıca kitabca da buraxır. Bir müddət sonra isə "Azərbaycan türklərinin ədəbiyyatı" adlı məşhur əsərini yazıb tamamlayır. Amma sağlığında bu əsərin nəşrini görmək ona qismət olmur. Naşirlər müxtəlif bəhanələrlə kitabın nəşrindən imtina edirlər. Bütün çətinliklərə rəğmən Firidun bəy Köçərli yenə də fəaliyyətinə ara vermir, 1911-ci ildə "M.F.Axundov", 1912-ci ildə "Balalara hədiyyə" kitablarını nəşr etdirir və hər iki kitab ədəbi ictimaiyyətdə böyük maraqla qarşılanır.

Görkəmli ədəbiyyat nəzəriyyəçisi dövrünün əksər tanınmış ziyalıları ilə məktubləşir, bu, ona bir çox elmi düşüncələrini həmfikirləri ilə bölüşməyə, eyni zamanda tənqid üçün materiallar toplamağa imkan yaradır. Təsədüfi deyil ki, Azərbaycan ədəbiyyatı tarixinə dair materialların çoxunu o, məhz məktublərlə əldə etmişdi. Görkəmli ədəbiyyatşünasın məktub və məqalələrində irəli sürdüyü rəylər, verdiyi tövsiyələr zamanəsinin M.Ə.Sabir, N.Nərimanov, Ə.Haqverdiyev, N.Vəzirov, A.Səhəhət, A.Şaiq, Y.V.Çəmənşiminli, S.M.Qənizadə kimi yazıçıların yaradıcılığına müsbət təsir göstərmişdi.

Firidun bəyin yaradıcı adamlar qarşısında irəli sürdüyü əsas məsələlərdən biri də sənət əsərlərinin bədiliyi, gözəlliyi, bədii təsvir qüvvəsinə malik olması idi. O, istənilən əsərin həyatını təsvir etməklə yanaşı, ona təsir göstərməsini də vacib sayırdı. Ədəbi fikrincə, əsl ədəbiyyat elə qabacıl ideyalar aşılamalıdır ki, xalqın inkişafına istiqamət verə bilsin. Ana dilinin saflığının qorunması da görkəmli maarifçinin sənət adamları qarşısında irəli sürdüyü əsas tələblərdən idi. O, yazırdı ki, ana dili millətin mənəvi diriliyidir, həyatının mayəsi mənzilindədir. Azərbaycan dilini fars, ərəb, rus söz və ibarələri ilə ağırlaşdırmağa çalışanları böyük bir inadkarlıqla tənqid edirdi.

F.Köçərli müasir ədəbiyyat məsələləri ilə yanaşı, Azərbaycan ədəbiyyatının tarixini tənqid etməklə də muntəzəm məşğul olmuş, ədəbiyyat tarixinə bütün fəaliyyəti boyu böyük maraq göstərmişdir. Həmçinin onun ədəbiyyatşünaslıq fəaliyyətində başqa xalqların ədəbi nailiyyətlərini öyrənərək təbliğ etmək böyük yer tutur. O, yaxşı bilirdi ki, böyük ədəbiyyat yaratmaq istəyən xalq mütləq başqalarından da öyrəniş faydalanmalıdır. Ona görə də Köçərli başqa xalqların ədəbi nümunələrinin yayılmasına xüsusi diqqət yetirir, Azərbaycan dilinə bədii tərcümələr edir, Puşkin, Lermantov, Qoqol, Turgenyev, Nekrasov, Tolstoy, Çexov, Çorki və digər yaradıcı şəxsiyyətlərin irsi haqqında məqalələr yazırdı.

Təhsil təşkilatçısı

1910-cu ildə Firidun bəy Köçərli Qori seminariyasının Azərbaycan şöbəsinin təlimatçısı vəzifəsinə təyin olunur, sonra şöbənin inspektoru olur, müəyyən müddət bu vəzifədə çalışır. Onu da yada salaq ki, hələ Zaqafqaziya müəllimlərinin 1906-cı ildə keçirilmiş 1-ci və 2-ci qurultaylarında Firi-

dun bəy Köçərli təhsilin milliləşdirilməsi məsələsinə xüsusi toxunmuş və bu prosesə təhsilin məzmunundan başlamağı vacib saymışdı. O, Qori Müəllimlər Seminariyasında təhsilin azərbaycanlı uşaqlar üçün daha əlçatan olması məqsədilə bu bölmənin Azərbaycanın şəhərlərindən birinə köçürülməsi arzusunda idi. 1916-1917-ci illərdə seminariyanın Azərbaycana köçürülməsi üçün təşəbbüs göstərir, təkliflər irəli sürürdü. 1918-ci ildə Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin qurulması bu arzunu gerçəkləşdirməyə imkan yaradır və F.Köçərliyə sözümlə əsl mənada fədakarlığı sayəsində seminariyanı Qazaxa köçürmək mümkün olur.

Qazaxın Kosalar kənd sakini Məşədi İbrahim Hacı İsmayıl oğlu özünün 17 otaqdan ibarət mülkünü seminariyaya bağışlayır. Yerli sakinlərin, seminariyanın Qazaxdakı keçmiş məzunlarının köməyi ilə şöbənin əmlakı Ağstafa vəğzalından bu mülkə daşınır. F.Köçərli "Azərbaycan" qəzetindəki məqalələrindən birində göstərirdi ki, Qazax əhalisi Qori seminariyasının Azərbaycan şöbəsinə 10 desyatin yer ayrılması və seminariyanın fəaliyyəti üçün birdəfəlik 3 min manat, hər il də min manat pul ödənilməsi barədə Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti hökuməti qarşısında məsələ qaldırıb. Hökumət 1918-ci il 10 iyul sayılı iclasının qərarı ilə bu məsələni təmin etmişdi.

Firidun bəy Qazax Müəllimlər Seminariyasının müdiri kimi Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti hökumətinin təhsilin milliləşdirilməsi planının icrasında mühüm rol oynayırdı. Milli hökumətin maarif naziri Həmid bəy Şahtaxtinski köhnə proqramları yeni dövrün tələblərinə uyğun yenidən tərtibi məqsədilə F.Köçərliyə göndərmiş, o da həm proqramı əsaslı şəkildə redaktə etmiş, xüsusilə "Azərbaycan tarixi" proqramına geniş tənqid və izahlar yazmış, bir sıra fundamental təkliflər irəli sürmüşdü. Firidun bəyin ardıcıl səyləri nəticəsində Qazax Müəllimlər Seminariyasının şöhrəti tezliklə bütün Azərbaycana yayılır və bu təhsil ocağı başqa məktəblər üçün də metodik mərkəzə çevrilir.

Xain qətl

Dövrünün yüksək vətəndaşlıq məsuliyyətinə malik görkəmli ziyahısı kimi Firidun bəy Köçərli ictimai-siyasi proseslərdə də fəal iştirak edir, zəkasının nuru, qələminin qüdrəti, şəxsiyyətinin nüfuzu ilə Azərbaycanın gələcəyinə töhfə verməyə çalışırdı. O, "Müsavat" partiyasının üzvü idi, partiyanın Qazax şöbəsinə rəhbərlik edirdi. Vətənin sabahı ilə bağlı köksündə nə qədər arzular vardı. Əfsuslar olsun ki, Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin süqutu və bolşeviklərin ölkəni yağmalaması milli düşüncəli bir çox ziyalıyı kimi, Firidun bəy Köçərliyə də arzularını yarıda qırdı. Bolşeviklər yeganə "günahı" xalqı maarifləndirmək, yeni nəsillərə savad öyrətmək, sağlam düşüncə mühiti formalaşdırmaqdan ibarət olan 57 yaşlı ziyalının ömrünə qıydılar. 1920-ci ilin mayında Qazax kommunistləri Köçərliyə və digər "Müsavat" funksionerlərini "xalqa xəyanətdə", "milli nifaq törətməkdə", "torpaq və mülk zəbt etməkdə", general-qubernator Ə.Xoyskinin etibarlı şəxsləri olmaqda ittiham edərək həbsə aldılar.

20-ci diviziyanın 7-ci xüsusi bölməsinin xüsusi şöbəsində şahidlər dindirilmədən, verilmiş izahatlar nəzərə alınmadan onun güllələnməsi haqqında qərar çıxarıldı. 7-ci xüsusi bölmənin rəisi Liberman və fəvqəladə komissar Həmid Sultanov tərəfindən təsdiqlənmiş hökm dərhal da yerinə yetirildi.

Bəzi mənbələrə görə, Firidun bəy Köçərliyə həbsdən xəbər tutan Azərbaycan SSR Xalq Komissarları Sovetinin sədri, görkəmli ədib və ictimai-siyasi xadim Nəriman Nərimanov onun azadlığa buraxılması tələbi ilə dərhal Gəncəyə teleqram göndərmiş, teleqram onu qətlə yetirəcək adamın əlinə çatan kimi həmin şəxs Firidun bəyi güllələyib və yanındakı ikinci adama "biz onu güllələyəndən sonra Nərimanovun göstərişindən xəbərdar olduq" deyir.

Ölümündən sonra - 1925-ci ildə həyat yoldaşı Badisəbə xanımın böyük zəhməti sayəsində "Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi materialları" kitabının I hissəsi, 1926-cı ildə isə II hissəsi çapdan çıxır.

Firidun bəy Köçərli M.F.Axundzadədən sonra Azərbaycan tənqidi və ədəbiyyatşünaslığında yaranmış boşluğu dolduran və ədəbi-nəzəri fikrin irəliləməsinə təkan verən böyük şəxsiyyətdir.

*İradə ƏLİYEVƏ,
"Azərbaycan"*